

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGIDA IJTIMOYIY-IQTISODIY VAZIYAT

Qushshaqov Ixtiyor Isroilovich

Oriental universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xiva xonligida kechgan ijtimoiy ahvol ilmiy jihatdan muhokoma qilinadi. Mavzu obyekt doirasida soʻz yuritilayotgan davrdagi Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli, soliq va majburiyatlar, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi sharoitida xonlik va uning aholisi ahvoli tadqiq etiladi.

Kalit soʻzlar. *Kengash, xon, devonbegi, yirik shaharlar, solgʻut, zakot, choʻppuli, oʻtov, "afanak puli", yarimchi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье научно обсуждается социальная ситуация в Хивинском ханстве в конце XIX - начале XX века. В рамках темы изучается общественно-политическое и экономическое положение Хивинского ханства в рассматриваемый период, налоги и повинности, а также положение ханства и его жителей в условиях колонизации Российской империи.

Ключевые слова. *Кенгаш, хан, деванбеги, большие города, солгут, закят, чоппули, отов, «афанак пули», яримчи.*

ABSTRACT

In this article, the social situation in the Khanate of Khiva at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century is scientifically discussed. The socio-political and economic situation of the Khiva khanate in the period in question, taxes and duties, and the condition of the khanate and its inhabitants under the conditions of the Russian Empire's colonization are studied within the scope of the topic.

Keywords. *Kengash, khan, devanbegi, big cities, solgut, zakat, choppuli, otov, "afanak puli", yarhimchi.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xiva xonligi ustidan Rossiya imperiyasi oʻzining protektorat hududi sifatida qattiq nazorat oʻrnatdi. Xiva xoni ichki va tashqi siyosatda kichik oʻzgarishlarni ham Turkiston general-gubernatori bilan maslahatlashgan tarzda amalga oshira olish huquqiga ega edi. Vaziyat xon ustidan nazorat oʻnatiladigan darajaga yetib bordi. Xususan, Xiva xoni harakatlari ustidan

nazorat qilish maqsadida 7 kishidan iborat Kengash (devon) ta'sis etilib, ularning katta qismi – to'rt nafari podsho hukumati vakillari edi.

Bundan oldin Amudaryoning Xiva xonligi tasarrufida bo'lgan va Gandimiyon shartnomasidan so'ng, Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tgan o'ng qirg'og'i hududida Turkiston general-gubernatorligining Amudaryo bo'limi tashkil qilingan. Uning boshlig'i ayni mahalda Rossiya imperiyasining Xiva xonligidagi vakili sifatida mamlakatni boshqarishda xonning hamma harakatlari ustidan nazoratni amalga oshirar edi. Xonlik ming yillik tarixga ega va o'zbek xalqining madaniy rivojlanishida muhim rol o'ynagan turkiy urug' – qo'ng'irotlarga mansub sulola vakillari tomonidan boshqarilayotgan monarxiya edi. Qo'ng'irot urug'i siyosiy va ijtimoiy hayotda hamda harbiy sohada xonning suyanchig'i hisoblanardi¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xon cheklanmagan ma'muriy-sudlov va harbiy hokimiyatga ega edi. U mamlakatni qo'ng'irot urug'i zodagonlari, saroy a'yonlari va oliy ruhoniylar guruhi madadiga tayanib boshqarardi. Xon hokimiyati o'z xalqi manfaatlaridan ko'ra, ko'proq tor doiradagi amaldorlar manfaatidan kelib chiqib ish olib borar edi.

Xiva xonligida qo'shin xalq qarshilik harakatini bostirish va davlat yaxlitligini saqlash uchun kurash vositasi edi. Bu qo'shin yaxshi uyushmagan, harbiy tartib-intizom bo'sh, nihoyatda sodda qurollangandi. Xonning muntazam qo'shini yasovulboshi boshqaradigan 1,5 ming kishidan iborat edi. Harbiy harakatlar davrida shahar, qishloq va ovullardan xalq lashkari hamda harbiy harakatlarda turkman otliq sipohiylari jamlanardi².

Xonlik ma'muriy jihatdan 20 ta beklik yoki viloyatlarga bo'lingan edi. Ulardan eng yiriklari Hozorasp, Urganch, Qiyot, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Qo'ng'irot hisoblangan. Ularning har biriga xon tomonidan tayinlangan bek yoki hokim rahbarlik qilardi. Xonlikda ikkita kichik viloyatlar ham bo'lib, ularni xon noiblari boshqarardi. Xiva shahri va uning tevaragi bevosita xonning tasarrufida bo'lgan. Mavjud boshqaruv apparatidagi mansabdor shaxslar dehqon va hunarmandlardan yig'iladigan soliqlar hisobidan kun kechirardi³.

Mehtar (bosh vazir) va devonbegi (devonxona mutasaddisi) xonning oliy amaldorlari va yaqin maslahatchisi bo'lishgan. Xonlikdagi sudlov tizimida hokimiyatga qarshi arzimagan qilmish uchun ham o'lim jazosi qo'llanilar edi.

Islom dini ruhoniylari mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta ta'sirga ega edi. Xiva Buxorodan keyingi islom dini markazlaridan biri sanalardi. Shaharda 160

¹ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 119.

² Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. –Т.:Ўздавнашр, 1959. –Б. 95.

³ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 119.

dan ortiq masjid va dindorlarning qadamjosiga aylangan 60 dan ziyod avliyoning dahmasi mavjud bo'lgan. Mamlakatda 1,5 mingga yaqin maktablar faoliyat yuritdi. Bu maktabni bitirgan talabalarning ayrimlari oliy (madrasa) o'quv yurtida o'qishni davom ettirib, 10 yilgacha ta'lim olishardi. Bunda asosiy fanlar sifatida arab grammatikasi, islom huquqi va falsafasi, shuningdek, qo'shimcha ravishda elementar arifmetika va geometriya o'qitilardi. Madrasa talabalari imtihon sinovlari topshirganlaridan so'ng bo'shab qolgan qozilik, imomlik yoki boshqa bir nufuzli lavozimlarni egallashlari mumkin edi⁴.

Yer davlat boyligining birlamchi omilidir. Bu boylik dehqonlar mehnati evaziga qo'lga kiritiladi. Dehqonlar mehnati yer unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu borada Xiva xonligi dehqonlari ham mirishkor edilar. Xonlikda g'alla yetishtirish qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lib, asosan sholi, jo'xori hamda suli ko'plab yetishtirilardi. XIX asrning 90-yillaridan boshlab Rossiya bilan savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida paxta yetishtirishga ixtisoslashuv ham jadal kechdi⁵.

Xonlikdagi yerlarning asosiy qismi xon va uning amaldorlariga tegishli edi. Amaldor va a'yonlarga haq sifatida Xiva xonlari ularga davlat yerlari hisobidan ehsonlar qilishardi. Bundan tashqari, xon va uning amaldorlari, qarindoshlari soliqlardan ozod etilgandi⁶.

Yer maydonlarining katta qismi diniy muassasalar tasarrufida bo'lib, xonlikdagi jami sug'oriladigan yerlarning 40% i masjidlar mulki hisoblangan. Xususan, 64 ta masjid va madrasa 19-asrning oxirgi choragida 205 ming tanobdan ziyod yerga egalik qilgan. Bu xonlarning dindorlarga nisbatan hurmat va izzatining ifodasi ham edi. Xususan, vaqf yerlari va 19-asrning oxirida qariyb 4 ming ruhoniylar oilasi barcha soliqlardan ozod etilgandi⁷.

1873-yildan so'ng hosildor yerlarning katta qismi Rossiya tasarrufiga o'tishi oqibatida xonlik ma'muriyati sarf-xarajatlarga bo'lgan ehtiyojni yangi soliqlarni joriy etish yoki ilgari mavjud bo'lganlarini oshirish yo'li bilan qoplay boshladi. Xiva xonligida turli majburiyatlar, doimiy yoki favqulodda soliqlarning qariyb 25 turi mavjud bo'lgan. Dehqonlar **solg'ut** - yer solig'i, **zakot**, **cho'ppuli** - o'tloqlardan foydalanganlik uchun soliq, turar joylardan **o'tov** solig'i kabilarni to'lashgan.

Bunday soliqlardan tashqari, dehqonlar turli-tuman majburiyatlarni ham bajarishgan. Bu majburiyatlar orasida sug'orish tizimini ta'minlash, yangilarini barpo etish eng og'iri edi. Xiva dehqonlari har yili kanallarni tozalashga, ko'tarmalarni

⁴ Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – С. 28.

⁵ Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. –Т.:Ўздавнашр, 1959. – Б. 95.

⁶ Кушхонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

⁷ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 120.

qurish va qayta tiklashga, to'g'onlar va ko'priklarni ta'mirlashga chiqardi. Bu ishlarga dehqonlar o'z ish qurollari va oziq-ovqati bilan kelardi. Majburiy ishga chiqmaganlar esa muayyan miqdordagi mablag'ni xazinaga to'lashlari shart bo'lgan. Xon farmonlarini e'lon qiluvchi jarchi o'z foydasiga "afanak puli" yig'gan bo'lsa, ishlar nazoratchisi va mutasaddisi ham o'z ulushini olishga harakat qilgan⁸.

Dehqonlar aholining 90% ga yaqinini tashkil etsalar-da, sug'oriladigan yerlarning atigi 5% iga egalik qilishardi. Yersiz va kam yerli dehqonlar esa yirik zamindorlarning va vaqf yerlarida ijarachi sifatida ishlab berishardi. Dehqonlar ulushbay yoki hosilning teng yarmi hisobiga mehnat qilishgan. Ishlar yakunlanganidan keyin odatda yer egasiga hosilning 40-50% i berilgan. Teng yarmiga ishlovchilar esa yarimchilar deb atalgan. Yeri ham, asbob-uskunalari ham, ish hayvoni ham bo'lmagan dehqonlar esa zamindorlar qo'lida turli shartlarga ko'nib ishlashga majbur edilar. Qarzdor dehqonlar o'z qarzlarini uzish uchun ma'lum vaqt davomida tekin ishlab berishlari lozim edi⁹.

Shu zayilda xonlikda yersiz dehqonlar soni yildan yilga o'sib borardi. Ular xonlar, beklar va ularning amaldorlariga tobora qaram bo'lib borishardi. Bu jarayonlarning barchasi Xiva xonligining umumiy iqtisodiy va ijtimoiy ahvoriga o'z salbiy ta'sirini o'tkazdi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida uy hunarmandchilik ishlab chiqarishi hanuz saqlanib kelayotgan edi. Unda ip yigirish va to'quvchilik, oyoq kiyimlari, gilamlar, kigizlar va hokazolar tayyorlanardi. Har bir dehqon xo'jaligi yordamchi daromad manbasi bo'lgan uy hunarmandchiligi bilan shug'ullanardi. Deyarli har bir qishloqda ko'nchi, etikchi, bo'zchi, bo'yoqchi, juvozchi va boshqalar faoliyat ko'rsatishgan. Hunarmandlar o'z hamqishloqlaridan buyurtmalar olib ishlashar va tayyorlangan buyumlari uchun natura tarzida, mahsulot yoki pul bilan haq olishardi. Ulardan ba'zilari bevosita mahalliy bozorlardagi ustaxonalarda mehnat qilishardi.

O'rta Osiyoning Rossiya, qozoq juzlari, Kavkaz, Eron bilan savdo munosabatlari rivojlanishi ichki savdo-sotiqni jonlantirdi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi tovar-pul munosabatlarining shitob bilan o'sishiga imkoniyat yaratdi. Shaharlarning qishloqlarga nisbatan jadal rivojlanishi yangi shaharlarni vujudga keltirdi va eskilarining rivojlanish jarayonini tezlashtirdi. Bu mamlakat iqtisodiy hayotida shaharlarning ahamiyati ortishiga olib keldi. 20-asr boshlariga kelib Xiva, Yangi Urganch, Qo'ng'iroq, Toshhovuz, Gurlan, Buxoro, Termiz, Chorjo'y, Kogon

⁸ Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

⁹ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 121.

singari shaharlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazlarga aylandi. Bog‘ot, Mo‘ynoq, Taxta singari yangi shaharlar vujudga keldi¹⁰.

Ushbu shaharlarda mahalliy va Rossiya qo‘shma korxonalarining idoralari, omborlari, sanoat korxonalari joylashgan edi. Masalan, Yangi Urganch shahrida o‘n bitta paxta tozalash zavodi (ulardan oltitasi mahalliy tadbirkorlarga tegishli edi), ikkita yog‘ zavodi, sovun va ko‘n zavodi, bitta tegirmon bo‘lgan. Bundan tashqari, Yangi Urganchda Rossiya-Osiyo va Sibir savdo bankining bo‘limlari, pochta-telegraf idorasi, komission va sug‘urta jamiyatlarining vakolatxonalari ochilgan edi. Gurlanda ham rossiyaliklarga, ham mahalliy sarmoyadorlarga tegishli kapital jamlangan edi. Bu shaharda asosan paxtani tashib ketish bilan shug‘ullangan Rossiya savdogarlarining 10 ta idorasi va mahalliy tadbirkorlar aka-uka Rizaevlar, P.A.Manuilov, S.Maksum, S.Tojiniyozov, T.Solijonov va boshqalarning jami 9 ta paxta tozalash zavodlari joylashgandi. 1909-yilga kelib Xiva xonligida 81 ta sanoat korxonasi ishlayotgan edi. Sanoat shakllanishi 1910-1915-yillarda yanada jadallashib, kerosin va neft bilan ishlaydigan 40 ta sanoat korxonasi barpo etildi. 1917-yilda Buxoro amirligida 92 ta sanoat korxonasi bo‘lgan¹¹.

Turkiston o‘lkasining mustamlakaga aylanishi jarayonida Rossiya imperiyasi va mahalliy kapital hamkorligi vujudga keldi. Mahalliy tadbirkorlar faoliyati, milliy kapital namoyandalarining sarmoyalari daromadi Rossiya bozori mahsulotlariga bevosita bog‘langan edi. Ular ikki davlat o‘rtasida bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun qo‘shma bank uyushmalari tuzishga harakat qilishdi. 1909-yilda Rossiya-Osiyo banki va Madiyorov-Baqqolov kapitalini birlashtirgan «A-Meta» sindikati tashkil qilindi. Sindikat har yili Rossiyaga qariyb 3 ming tonna paxta xomashyosi eksport qilardi va beda urug‘i sotib olish bo‘yicha yakkahukmronlikni o‘rnatgandi. Rossiya kapitali o‘z protektorati bo‘lgan Xiva xonligida o‘zi uchun zaruriy xom-ashyo bazasini yaratdi. Bu yerdagi ishchi kuchining arzonligi va 1873-yildagi Gandimiyon shartnomasi bandlariga ko‘ra, mahalliy bozorda monopol mavqeyi hisobidan ulkan daromad olish faollashdi¹².

Rossiya kapitali amaliyotlari tufayli O‘rta Osiyoda ichki bozor imkoniyatlari ancha kengaydi. Tovar-pul munosabatlari rivojlanib, uning asosida yangi savdo-sanoat markazlari shakllandi. Mayda savdogarlar choy, manufaktura mahsulotlari, shakar, samovar kabi taqchil tovarlarni hatto eng olis qishloqlarga ham olib borib sotardilar. Sanoatning bir yoqlama va sust rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotida yetakchi hunarmand-kasanachilik ishlab chiqarishining salmog‘i nisbatining saqlanib

¹⁰ Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

¹¹ Садиқов А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – С. 28.

¹² Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалити ва давлат тузилиши. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б.98.

qolishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari mamlakat hududidan tashqarida yuqori baholangan. Chunki bu mahsulotlar qadimiy boy hunarmandchilik ishlab chiqarishi an'analari asosida tayyorlanardi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayrim tumanlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvi jarayoni kuzatildi. Metallni qayta ishlovchi asosiy ustaxonalar Buxoro, Xiva, Yangi Urganch, Chimboy, Hazorasp shaharlarida joylashgan edi. Bu yerda ketmonlar, omoch tishi, belkuraklar, boltalar, taqalar, idish-tovoqlar va hokazolar yasalardi. Ko'nychilik ishlab chiqarishi esa Buxoro, Xiva, Xonqa, Yangi Urganch, Xo'jayli va boshqa markazlarda rivojlangan edi. Qoplar va arqonlar asosan Yangi Urganchda tayyorlangan. Gilam va kigizlar Porsu, Alieli, Ko'hna Urganch, G'azovot kabi hunarmandchilik maskanlarida ishlab chiqarilardi. Ayni mahalda O'rta Osiyoning deyarli barcha shaharlarida to'qimachilik, sopol idishlar va zargarlik buyumlari yasash rivojlangan edi¹³.

1885-yilda Kaspiyorti temiryo'lining qurilishi va 1887-yil oxirlarida Amudaryo flotiliyasining ta'sis etilishi Rossiyaga qaramlikni yanada kuchaytirdi. Avval savdo-sotiq asosan quruqlikdagi karvon yo'llari orqali olib borilgan bo'lsa, endilikda yuklarning katta qismi temiryo'l orqali va paroxodlar bilan Amudaryoning yuqori oqimi bo'ylab tashiladigan bo'ldi. Bu kabi yangiliklar Rossiya imperiyasi foydasiga xizmat qilib, unga mustamlaka bo'lgan davlatning qoloqligiga, qolaversa, hunarmandchilik ishlab chiqarishi bir qator tarmoqlarining inqiroziga olib kelardi.

Iqtisodiyot sohasidagi davlat siyosati ham hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojiga salbiy ta'sir yetkazdi. Xonlik va mahalliy hokimiyat hunarmandlarni har xil soliqlarga ko'mib tashladi. Har bir hunarmandchilik ustaxonalarining egalari amaldorlarga sovg'alar taqdim etishi, daromadlariga mos kelmaydigan soliqlarni to'lashlari lozim edi. Natijada hunarmandlar o'z ishlab chiqarishini ko'paytirishga va yangi texnologiyalarni joriy qilishga qodir bo'lmay qolar edi¹⁴.

XULOSA

Kasanachilikda sex birlashmalari o'rta asrlardagi ko'rinishda saqlanib qoldi. Sex birlashmalariga hunarmandlar kasblariga ko'ra uyushgan edilar. Unga usta, xalfa va shogird kirar edi. Kredit berib turgan boy sexga rahbarlik qilar edi. Hunarmandlar ishlab topgan pullarining anchagina qismini avliyolar va ma'naviy ustozlar sharafiga xayr-ehsonga berishar, xazinaga ko'pdan ko'p soliqlar to'lashardi. Xalfa va shogirdlar ahvoli og'ir bo'lib, ularning ish kuni cheklanmagan edi. Xalfa olgan

¹³ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – B. 122.

¹⁴ Кушхонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

bo‘lagi (avans) evaziga ishlab berishga majbur edi. Olgan avansning hammasini to‘lamaguncha ustaxonadan keta olmas edi.

Rossiya imperiyasidan arzon narxlardagi sanoat tovarlarining kirib kelishining ko‘payishi mahalliy korxonalarining buyumlariga talabni pasaytirdi. Mahalliy matolar, iplar, kulolchilik, cho‘yan va misdan yasalgan buyumlar ba‘zi turlarining ishlab chiqarilishi keskin kamayishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Tillaboyev S., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – 158 b.
2. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Т.:Ўздавнашр, 1959. – 196 б.
3. Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – 372 б.
4. Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – 220 с.
5. Rahmanov, A. (2022). SHARQ RENESSANSI DAVRI GUMANIZMINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 668-674.
6. Ergashevich, R. A. (2022). Socio-philosophical significance of the concept of national state sovereignty. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(3), 49-51.
7. Ergashevich, R. A. (2023). TASAVVUF FALSAFASI TARIXIDA NAQSHBANDIYLIK TA’LIMOTINING O‘RNI. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 15, 212-219.
8. Ergashevich, R. A. (2024). THE IDEA OF LIBERALISM IN THE HISTORY OF SOCIOPOLITICAL THOUGHTS.